

© В. С. АКСЬОНОВ* 2023

ЩЕ РАЗ ПРО ЯМНІ ПОХОВАННЯ РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОГО ВЕРХНЬОСАЛТІВСЬКОГО КАТАКОМБНОГО МОГИЛЬНИКА

У статті зроблено спробу довести, що катакомби та розташовані поряд із ними поховання дітей в окремих ґрунтових ямах різної конструкції являють собою єдиний поховальний комплекс, що належить представникам однієї родини. Поховання дітей в окремих могилах зумовлене нестачею вільного місця для них у поховальній камері катакомби та неможливістю з об'єктивних причин викопати для них окрему катакомбу.

К л ю ч о в і с л о в а: Верхній Салтів, салтово-маяцька культура, катакомбний могильник, ямне поховання, поховання в ямі з підбоєм, алани.

Вступ

У межах лісостепоного варіанту салтівської культури головним типом поховальних споруд аланського населення є катакомба, яка складається з дромоса та поховальної камери (Афанасьєв 1987, с. 143-147; Бабенок 1905, с. 447-577; Плетнева 1989, с. 173-248; Флеров 1993, с. 6-34; Аксьонов 2018b, с. 42-56). Проте на всіх катакомбних некрополях регіону, де було досліджено значні площі, виявлено нечисленні поховання у звичайних ґрунтових ямах або ямах з підбоєм (Плетнева 1989, с. 255—259; Флєров 1993, с. 34—42). Не став винятком і Верхньосалтівський некрополь (Аксенов, Лаптев 2014, табл. 1; Хоружая 2012, с. 429-436; Хоружая 2013, с. 211-224), де перші ґрунтові поховання виявлено ще на початку ХХ ст. (Бабенко 1907а, с. 415; 1907б, с. 399; 1914, с. 460; Покровский 1905, с. 489). Незважаючи на тривалий термін дослідження салтівських старожитностей, питання етнічної належності ямних поховань, розташованих серед катакомбних поховань аланського населення салтівської культури, залишається остаточно не вирішеним.

Історіографія

Так, ямні поховання, що були виявлені на катакомбних могильниках лісостепоного варіанту салтівської культури, частина дослідників пов'язувала зі слов'янами (Бабенко 1907б, с. 399; Семенов-Зусер 1949, с. 123), тоді як інша група вчених — із представниками «східносарматського» етносу (чорними болгарами письмових джерел) (Мерперт 1957, с. 33-37), болгарським населенням, що мешкало в межах Хозарського каганату (Ляпушкин 1958, с. 147; Березовець 1975, с. 421-435). Болгарської версії належності ямних поховань на салтівських катакомбних могильниках лісостепоного варіанту культури дотримувалась С. О. Плетнева (Плетнева 1972, с. 108-112; Плетнева 1989, с. 255), яка зазначала, що ямні поховання, які містять скорчені на боку людські кістяки, належать слугам та домашнім рабам із аланського середовища, тоді як ямні поховання з випростаними на спині скелетами людей — болгарам-ізгоям (Плетнева 1989, с. 259).

Сьогодні більшість дослідників погоджуються з думкою Г. Є. Афанасьєва щодо належності ґрунтових поховань різних типів на катакомбних некрополях басейну Сіверського Дінця представникам аланського етносу, оскільки антропологічні характеристики черепів із цих поховань доволі близькі до черепів із салтівських катакомб регіону. До того ж на аланських некрополях Північного Кавказу I — середини VIII ст. трапляються поховальні споруди різних типів, серед яких і ямні, що належать переважно дітям та підліткам (Афанасьєв 1987, с. 148-149).

Ця теза набула подальшого розвитку в праці О. Б. Бубенка, який припустив, що ямні поховання Верхньосалтівського некрополя належать аланським дітям та підліткам, що з якихось причин не стали повноправними членами суспільства, а тому були поховані не в сімейних катакомбах (Бубенок 1993, с. 51-53). Проте він припускав, що діти від змішаних шлюбів (мати болгарка, а батько алан) могли бути поховані в

* АКСЬОНОВ Віктор Степанович — кандидат історичних наук, завідувач відділу археології Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова, ORCID: 0000-0002-0648-0696, aksonovvictor@gmail.com

Рис. 1. Катакомбні та ямні поховання Верхньосалтівського першого могильника: 1 — план дослідженої ділянки могильника; 2 — поховальна камера катакомби № 30; 3 — поховання № 1; 4—13 — інвентар катакомби № 30; 14 — поховання № 2; 15 — поховальна камера катакомби № 39; 16—25 — інвентар катакомби № 39

Fig. 1. Catacomb and pit burials of the Verkhni Saltiv first burial ground: 1 — plan of the studied area of the burial ground; 2 — burial chamber of the catacomb no. 30; 3 — burial no. 1; 4—13 — inventory of the catacomb no. 30; 14 — burial no. 2; 15 — burial chamber of the catacomb no. 39; 16—25 — inventory of the catacomb no. 39

грунтовій ямі або ямі з підбоєм відповідно до поховальних традицій їхньої матері (Бубенок 1993, с. 54).

Натомість М. В. Хоружа, посилаючись на етнографічні матеріали, зазначила, що в народів Північного Кавказу діти належали тільки батькові і в разі розірвання шлюбу завжди залишалися з ним, а тому дітей батька-алана та жінки іншої етнічної групи повинні були ховати згідно з аланськими поховальними звичаями (Хоружая 2013, с. 220), тобто їх слід вважати аланами. Використання для поховання дітей та підлітків ґрунтових ям різної конструкції на катакомбних могильниках, на думку дослідниці, було зумовлено особливими обставинами їх смерті або тим, що вони на момент смерті не пройшли відповідного для їхнього віку обряду ініціації (Хоружая 2013, с. 220).

Більш обережно до вирішення етнічної належності ґрунтових поховань на салтівських катакомбних могильниках лісостепової смуги підійшов В. С. Фльоров, який зауважив, що питання етнічної належності похованих у ямах серед катакомб потрібно розглядати окремо для кожного конкретного некрополя, оскільки в ямах ховали не лише дітей, а й дорослих жінок (Флёрв 1993, с. 38).

Джерельна база

Сказане вище дозволяє приділити більш уваги ґрунтовим похованням, виявленим на Верхньосалтівському некрополі, тим більше, що на сучасний момент саме на цій пам'ятці відкрито найбільшу кількість поховань у звичайних ґрунтових ямах і в ямах із підбоєм (Аксёнов, Лаптев 2014, табл. 1), більшу частину яких уже введено до наукового обігу (Хоружая 2012, с. 429-436; Хоружая 2013, с. 211-224).

На нашу думку, для більш впевненого визначення етнічної належності ямних поховань на цьому некрополі матеріали ямних поховань варто розглядати не відокремлено, як це робили раніше інші дослідники, а разом із тими катакомбами, з якими вони, імовірно, становлять єдиний поховальний комплекс. Для цього найпоказовішою є ділянка головного могильника (ВСМ-I), де в 1984—1989 рр. експедиція Харківського історичного музею на чолі з В. Г. Бородуліним дослідила 76 катакомбних поховань, чотири поховання коня в окремих ямах та 17 ямних поховань (дев'ять у звичайних могильних ямах та вісім у ямах із підбоєм).

В. Г. Бородулін дослідив ділянку на західному схилі Капіносового яру (відгалуження Симоненкової яруги), яку займає садівниче товариство «Ізумруд». На цій ділянці некрополя катакомби утворюють паралельні ряди, дромоси яких зорієнтовані відповідно до рельєфу місцевості, за схилом. Як уже відзначалося, ґрунтові поховання розташовані на вільному просторі між дромосами катакомб. У переважній кількості випадків їх вдалося пов'язати з конкретним катакомбним похованням (Хоружая 2012, с. 434-435, табл. 1).

Ямне поховання № 1 розташоване майже на однаковій відстані від бокових стінок дромосів катакомб № 29 та № 30 (рис. 1: 1). Проте орієнтування могильної ями відносно розташованих поряд дромосів свідчить, що поховання № 1 слід віднести до катакомби № 30. Поховальна камера катакомби № 30 розташована вздовж дромоса та містить рештки двох людей (дорослого чоловіка й дівчинки 8—12 років), кістяки яких навмисно зруйновано в давнину (рис. 1: 2). Небіжчики були покладені ногами до входу в поховальну камеру, але їх орієнтування відносно сторін світу майже збігалось з орієнтуванням дитини з поховання № 1 (рис. 1: 3). Поховальний інвентар чоловіка складався з елементів поясної гарнітури (рис. 1: 12, 13), бронзового штампованого гудзика (рис. 1: 9), шести штампованих бубонців-гудзиків (рис. 1: 10) та персня зі скляною вставкою із зображенням птаха (рис. 1: 8). До костюма дівчинки-підлітка входили бронзові дротяні сережки, бронзова бляшка-нашивка на головну стрічку, бронзові литі гудзики, дротяні пронизки, три диски зі стулок морського моллюска (рис. 1: 4—7, 11), намисто, до складу якого входили намистини з роговика (14 екз.), намистини з однокольорового скла (7 екз.) та скляні намистини з кольоровими вічками й смугами (5 екз.). Інвентар, що супроводжував дитину 3—4 років із поховання № 1, складався з 50 намистин (1 — сердолікова, 1 — з роговика, 11 — скляних бісерин, 37 — багатосекційні скляні намистини сріблястого кольору) (Хоружая 2012, табл. 1).

Поховання дитини № 2 віком 3—4 років (рис. 1: 14) було розташоване на відстані 0,6 м від лівої бокової стінки дромоса катакомби № 39 (рис. 1: 1), у поховальній камері якої знайдено рештки трьох людей — дорослого чоловіка, хлопчика-підлітка та дитини віком до 1—3 років (рис. 1: 15). Якщо дитину, поховану у звичайній ямі, супроводжував доволі багатий

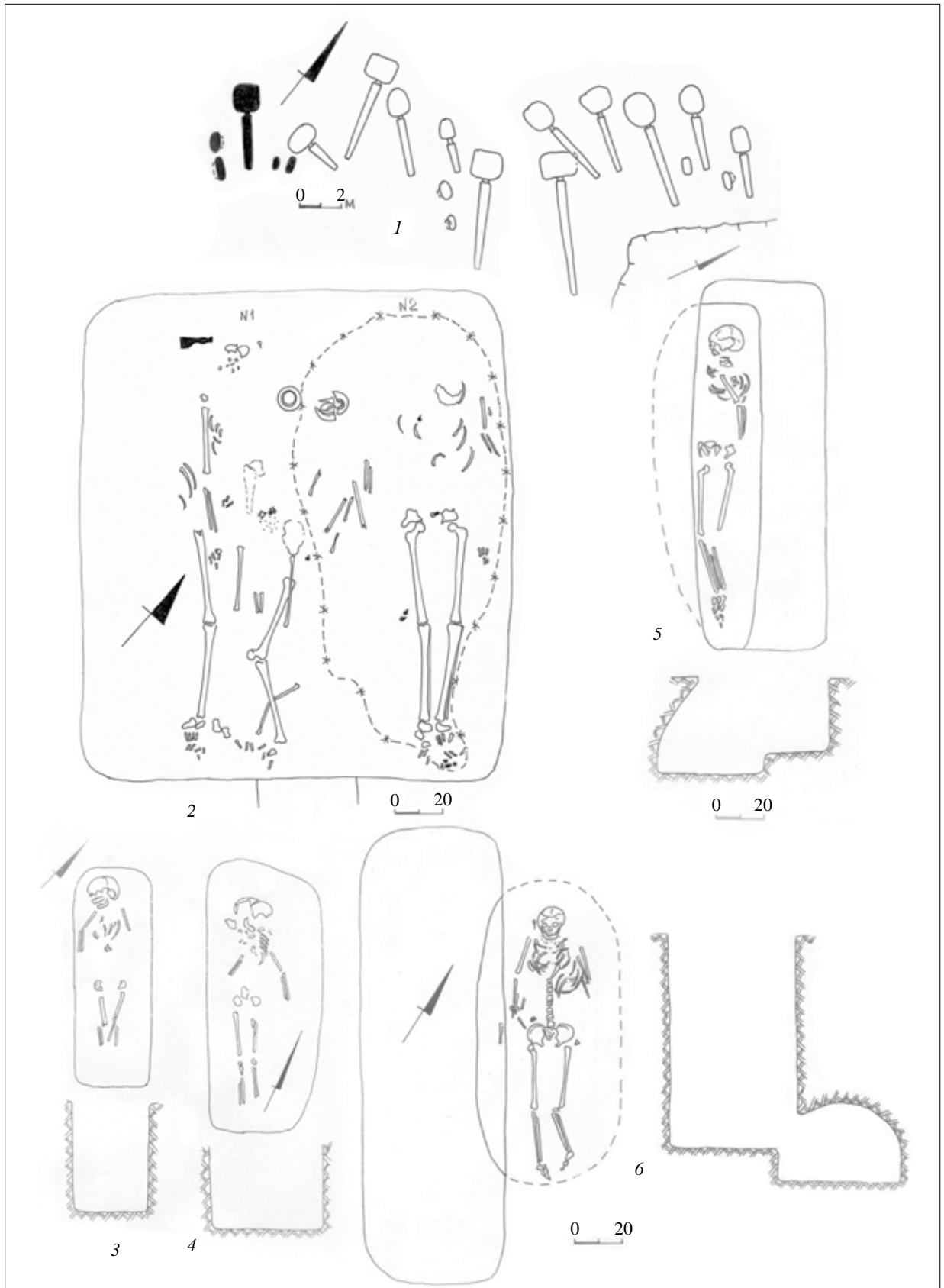

Рис. 2. Катакомбні та ямні поховання Верхньосалтівського першого могильника: 1 — план дослідженої ділянки могильника; 2 — поховальна камера катакомби № 41; 3 — поховання № 5; 4 — поховання № 6; 5 — поховання № 4; 6 — поховання № 10

Fig. 2. Catacomb and pit burials of the Verkhni Saltiv first burial ground: 1 — plan of the studied area of the burial ground; 2 — burial chamber of the catacomb no. 41; 3 — burial no. 5; 4 — burial no. 6; 5 — burial no. 4; 6 — burial no. 10

інвентар (сережки, амулет, намисто зі скла та агата, бронзові бубонці, велика бронзова «умбоноподібна» бляха, срібний арабський дирхем (Аксенов 2012, с. 83), то поховальний інвентар, виявлений при небіжчиках у камері катакомби, був значно бідніший. Так, дорослого чоловіка супроводжувала лише одна бронзова сережка (рис. 1: 16), бронзовий гудзик, два бронзових бубонці та бронзовий дрововий браслет (рис. 1: 19, 21). Більш численний інвентар супроводжував хлопчика-підлітка. При ньому були знайдені дві сережки (рис. 1: 17), два бронзові бубонці (рис. 1: 18), два ножі, 13 астрагалів, два з яких мали наскрізні отвори для підвішування, та ще один астрагал із залитим усередину свинцем (биток) (рис. 1: 22—25). Поховання дитини віком 1—3 років зовсім не містило речей.

Із катакомбою № 41 пов'язано чотири ямних поховання (рис. 2: 1). Два з них — ямні поховання № 5 та № 6 (рис. 2: 3, 4), розташовані на відстані 1,0 та 1,4 м від правої бокової стінки дромоса, тоді як поховання в ямах із підбоям №. 4 та № 10 (рис. 2: 5, 6) — в 1,0—1,2 м від лівої бокової стінки дромоса катакомби №. 41. Обидва ямні поховання містили решки дітей віком 1—3 років, які не супроводжувались жодними речами. Не містило інвентарю й поховання в ямі з підбоям № 4, яке належало підліткові, що його, як вважає М. В. Хоружа, було поховано згідно з мусульманською поховальною традицією (Хоружая 2013, с. 217). У ямі з підбоям №. 10 була похована дівчина-підліток, яку супроводжували срібні сережки, намисто зі скла, бронзовий браслет, штампований гудзик, «рогата» пряжка, фрагменти дзеркала (Хоружая 2013, рис. 2: 13—27). Усі ці поховання концентрувалися навколо катакомби № 41, у поховальній камері якої виявлено рештки дорослих чоловіка та жінки (рис. 2: 2). Їх супроводжували речі (власні прикраси, елементи одягу, амулет, сокира чекан, ножі) (рис. 4: 1—12), що є типовими для поховань пересічного аланського населення лісостепового варіанту салтівської культури (Афанасьев 1993, с. 41).

За розташуванням на місцевості поховання в ямах із підбоям № 3 та № 7 пов'язані з катакомбою № 44 (рис. 3: 1). Обидва поховання належали дітям віком 1—3 років та були розташовані нижче за схилом на відстані 1,2 та 2,3 м від катакомби № 44. Діти були поховані разом із власними прикрасами, до складу яких входили бронзові браслети, бубонці, дрібні однокольорові намистини та бісер, бронзові сережки

(Хоружая 2013, рис. 1). Поховальна камера катакомби № 44, до якої ці поховання належали, містила навмисно зруйновані в давнину кістяки трьох людей (дорослих чоловіка та жінки, дівчинки-підлітка, які були зорієнтовані ногами до входу (рис. 3: 2). Небіжчиків, похованих у камері, супроводжував численний інвентар, представлений власними прикрасами, металевими деталями одягу, посудом, господарсько-побутовими предметами (ножі, тесло-мотика) та зброєю (сокира-чекан) (рис. 4: 13—36). До цього комплексу поховань належить також катакомба № 45 (рис. 3: 3), розташована на відстані 1,9 м від правої бокової стінки дромоса катакомби № 44. У камері катакомби № 45 знайдено рештки дитини віком 4—6 років, які супроводжувалися двома бронзовими браслетами (рис. 3: 5), трьома бубонцями (рис. 3: 6) та ліпним кухонним горщиком заввишки 20,3 см (рис. 3: 4).

Поховання у звичайній ґрунтовій ямі № 8, що належало дитині віком 2—3 років (рис. 5: 13), було розташоване в 0,5 м від лівої бокової стінки дромоса катакомби № 51 (рис. 5: 1). Дитяче поховання не містило жодних речей. Колективне поховання в камері катакомби № 51, представлене рештками дорослого чоловіка, дівчинки-підлітка та дитини віком 1—3 років (рис. 5: 2), супроводжувалося нечисельним власними прикрасами (браслети, намисто зі скла та сердолику), елементами костюма (бляшки-нашивки, бубонці, гудзики) та предметами господарсько-побутового призначення (ножі, кухоль) (рис. 5: 3—12).

Із катакомбою № 52 планіграфічно пов'язане поховання в ямі з підбоям № 9 (рис. 5: 1), де знайдено рештки дитини віком 1—2 років без жодних речей (рис. 5: 25). У камері катакомби № 52 були кістяки дорослих чоловіка та жінки, між якими зафіксовано рештки дитини 1—2 років (рис. 5: 14). Усі небіжчики в поховальній камері були зорієнтовані ногами до її входу. При жінці лежав лише бронзовий перстень та дровотний браслет (рис. 5: 16, 17). Чоловіка супроводжували бронзові бубонці, металеві елементи поясної гарнітури, залізні ножі, срібні наконечники від ремінців взуття та кухоль із відбитою в давнину ручкою (рис. 5: 18—24). Дитині належала лише одна маленька скляна намистина синього кольору.

Початкова частина дромоса катакомби № 72 була перерізана могильною ямою з підбоям поховання № 13 (рис. 6: 1). У підбої виявлено

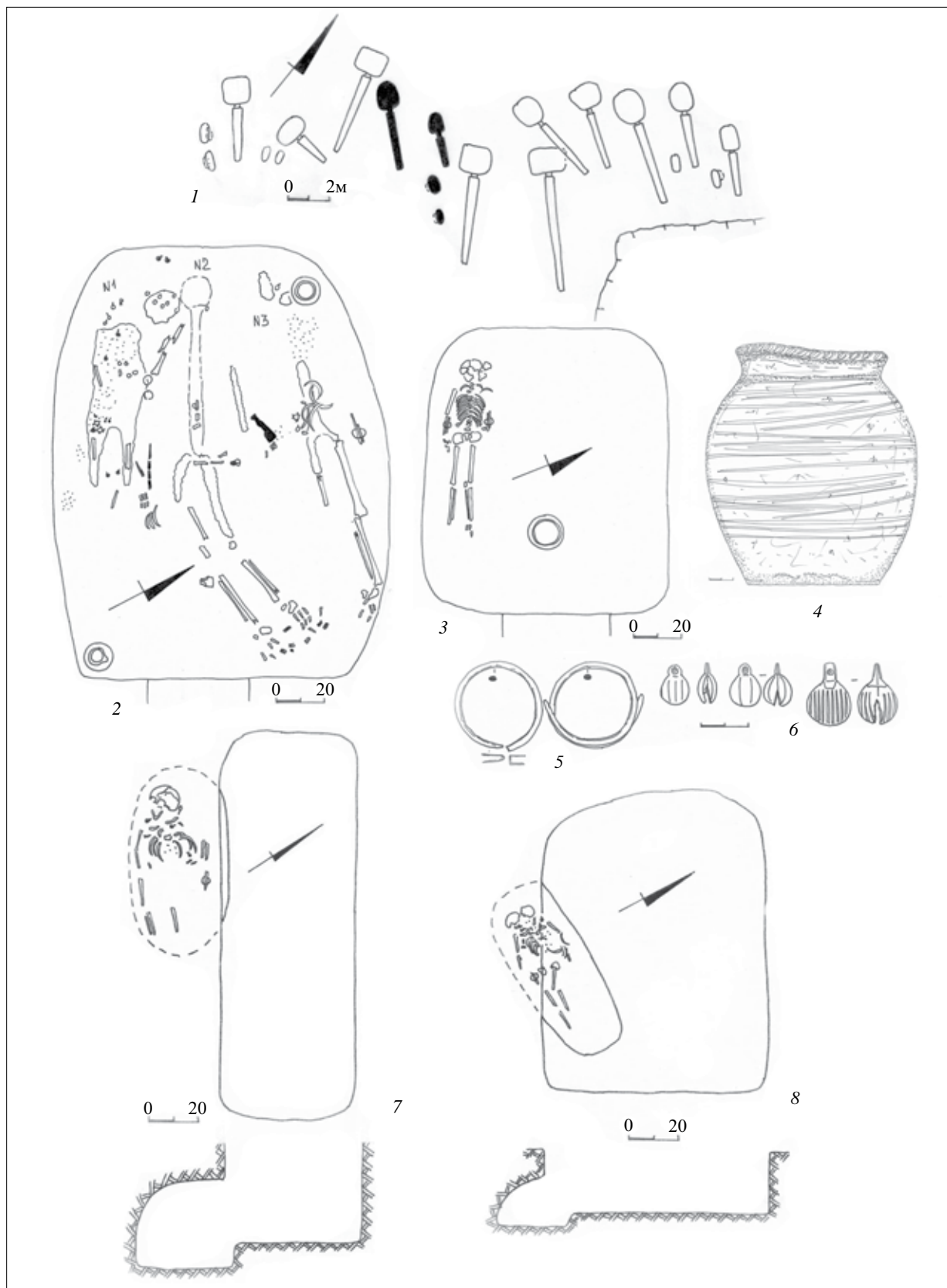

Рис. 3. Катакомбні та ямні поховання Верхньосалтівського першого могильника: 1 — план дослідженої ділянки могильника; 2 — поховальна камера катакомби № 44; 3 — поховальна камера катакомби № 45; 4–6 — інвентар катакомби № 45; 7 — поховання № 3; 8 — поховання № 7

Fig. 3. Catacomb and pit burials of the Verkhniy Saltiv first burial ground: 1 — plan of the studied area of the burial ground; 2 — burial chamber of the catacomb no. 44; 3 — burial chamber of the catacomb no. 45; 4–6 — inventory of the catacomb no. 45; 7 — burial no. 3; 8 — burial no. 7

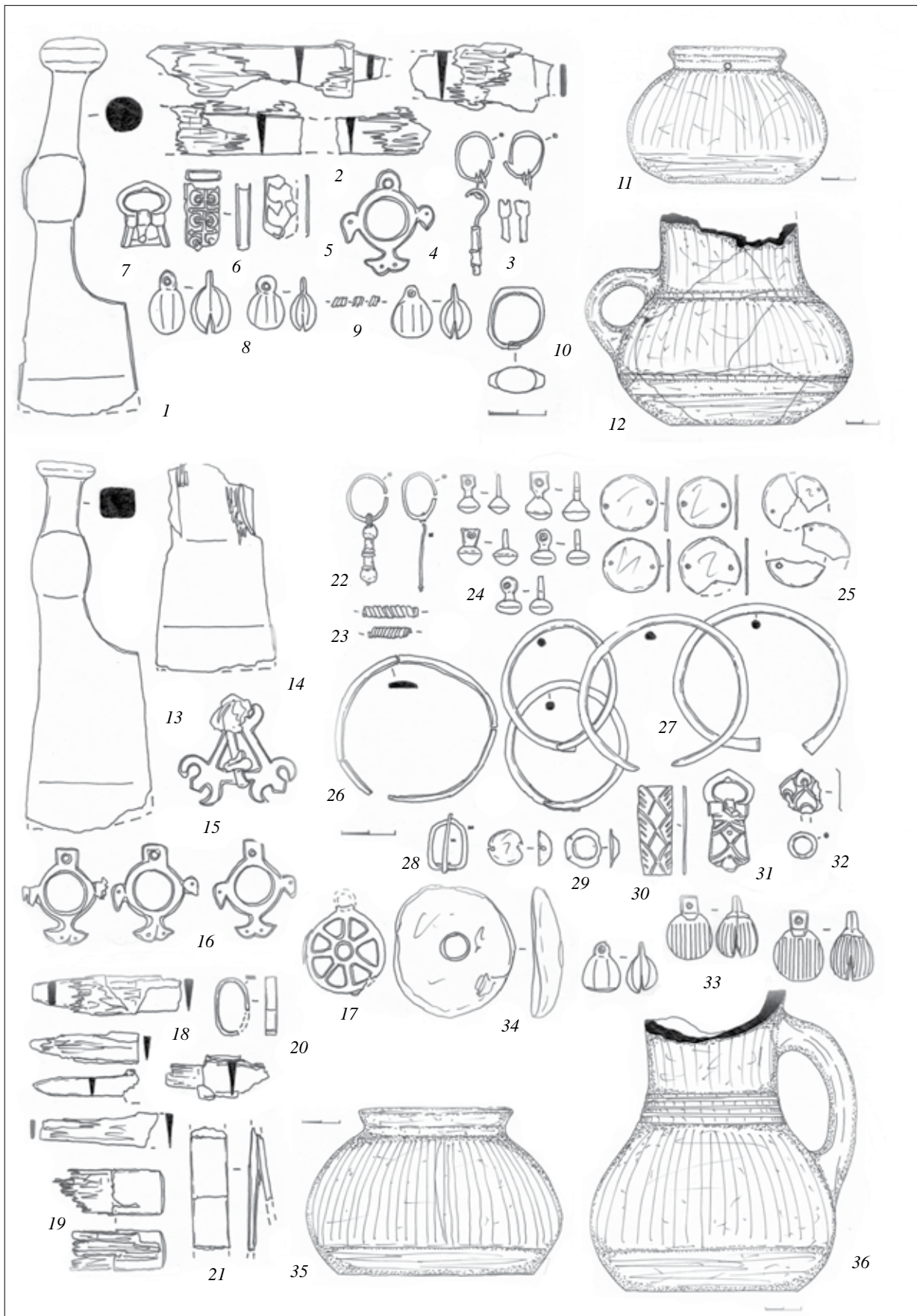

Рис. 4. Інвентар катакомб № 41 (1–12) та № 44 (13–36)

Fig. 4. Inventory of the catacombs no. 41 (1–12) and no. 44 (13–36)

рештки дитини 4—7 років (рис. 6: 3), які супроводжувалися сережками, намистом, бронзовими бубонцями, амулетом із кістки тварини (Хоружая 2013, рис. 3: 2—12) та срібною арабською монетою (Омеяди, Табаристан, перша чверть VIII ст.), перетвореною на нашивку. Камера катакомби, з якою пов'язане це поховання, містила рештки трьох людей (дівчинки-підлітка та двох дорослих жінок) (рис. 6: 2), які супроводжувалися суто власними прикрасами (намистом, пряжками-гудзиками зі стулок морських моллюсків, бронзовими й залізними браслетами, металевими деталями від ремінців взуття) й побутово-господарським інвентарем (залізними ножами, глечиком) (рис. 7: 1—16). Поховані в камері небіжчики були покладені на підлогу у випростаному стані на спині головою вліво від входу.

Поряд із катакомбою № 73, на відстані 1,0 та 2,0 м від лівої бокової стінки її дромоса виявлено поховання у звичайних ґрунтових ямах № 16 та № 17 (рис. 6: 1). Поховання № 16 належало дитині 1—3 років (рис. 6: 6), на кістяку якої було виявлено чотири намистини (з гірського кришталю, роговика, блакитного скла із синьобілими вічками, із синього скла), бронзова пронизка та бронзова бляшка-підвіска. На підлозі могильної ями також виявлено комплекс із залізної поясної пряжки і трьох астрагалів, один із яких мав наскрізний отвір для підвішування, ще один астрагал був залитий свинцем (биток), кілька амулетів із п'яних кісток зайця. У похованні № 17, що містило кістяк підлітка (рис. 6: 5), поховальний інвентар був відсутній. У похованій камері катакомби № 73 виявлено чотири кістяки, які належали підліткові і трьом дорослим людям (рис. 6: 4). Усі небіжчики були зорієнтовані черепом вліво від входу. При кістяках людей знайдено елементи поясної гарнітури, срібні персні, срібні сережки, бронзові бубонці, залізні ножі, пряжка-гудзик зі стулки морського моллюска (рис. 7: 17—28). Біля входу до камери розташовувався комплекс із 12 астрагалів (рис. 6: 7), частина з яких мали отвір для підвішування, на частині були присутні графіті (Аксьонов 2019, табл. 1, с. 107).

Ще в одному випадку поховання у звичайній ґрунтовій ямі № 15 (рис. 8: 13) виявлено в заповненні дромоса катакомби № 74 (рис. 6: 1), у поховальній камері якої містились рештки трьох дорослих людей (рис. 8: 1) у супроводі багатого інвентарю, серед якого були присутні: шабля (рис. 8: 2), дві сокири-чекани (рис. 8:

3), дві мотики (рис. 8: 4), срібні елементи поясної гарнітури (рис. 8: 11, 12), скляне та сердолікове намисто, дзеркала тощо (Аксьонов 2021, рис. 2—5). Ямне поховання № 15 належало дитині 2—3 років та містило нечисельний поховальний інвентар, представлений бронзовим гудзиком, двома литими бубонцями, намистом із роговика (7 екз.) та монохромного скла (8 екз.), бісером білого кольору (6 екз.) (рис. 8: 14—22).

Ще два — поховання у звичайній ямі № 12 та поховання у ямі з підбоєм № 11, 14 — не вдалось уналежнити до жодної катакомби, але це пов'язано з тим, що вказані поховальні комплекси перебували на краю дослідженої ділянки некрополя (рис. 6: 1). Площа, де могли бути катакомби, з якими ці поховання можна було б пов'язати, залишилася нерозкопаною.

Аналіз матеріалів

Поховальний інвентар досліджених ямних поховань представлений переважно власними прикрасами, металевими елементами костюма й окремими амулетами, які є типовими для «класичних» салтівських старожитностей та можуть бути датовані доволі широко — часом існування самої археологічної культури (другою половиною VIII — першою половиною X ст.). Проте інвентар катакомбних поховань, із якими ці ямні поховання пов'язані планіграфічно, дозволяють дещо звужити час виникнення вказаних поховальних комплексів. Так, елементи поясної гарнітури та металеві прикраси від ремінців взуття з катакомб № 30, 41, 44, 52 (рис. 1: 12; 4: 5—7, 30—32; 5: 21) є типовими для комплексів III хронологічного горизонту салтівських старожитностей (друга чверть IX ст.) (Комар 1999, табл. 4). Елементи поясної гарнітури з катакомб № 72, 73, (рис. 7: 12, 15, 23—27; 8: 11, 12) більше характерні для старожитностей IV хронологічного горизонту (третья чверть IX ст.) (Комар 1999, табл. 4; Аксьонов 2021, с. 114). Це дозволяє вважати, що відкриті на дослідженій ділянці Верхньосалтівського головного могильника (ВСМ-1) ямні поховання, були здійснені в межах другої — третьої чверті IX ст.

Інвентар із досліджених ямних поховань за своїм складом, типологією та кількісними показниками не відрізняється від інвентарю, який супроводжує кістяки дітей і підлітків із поховальних камер Верхньосалтівського некрополя. Він відповідає набору речей, що притаманний певній віковій групі дітей (1—3 роки; 4—10 років

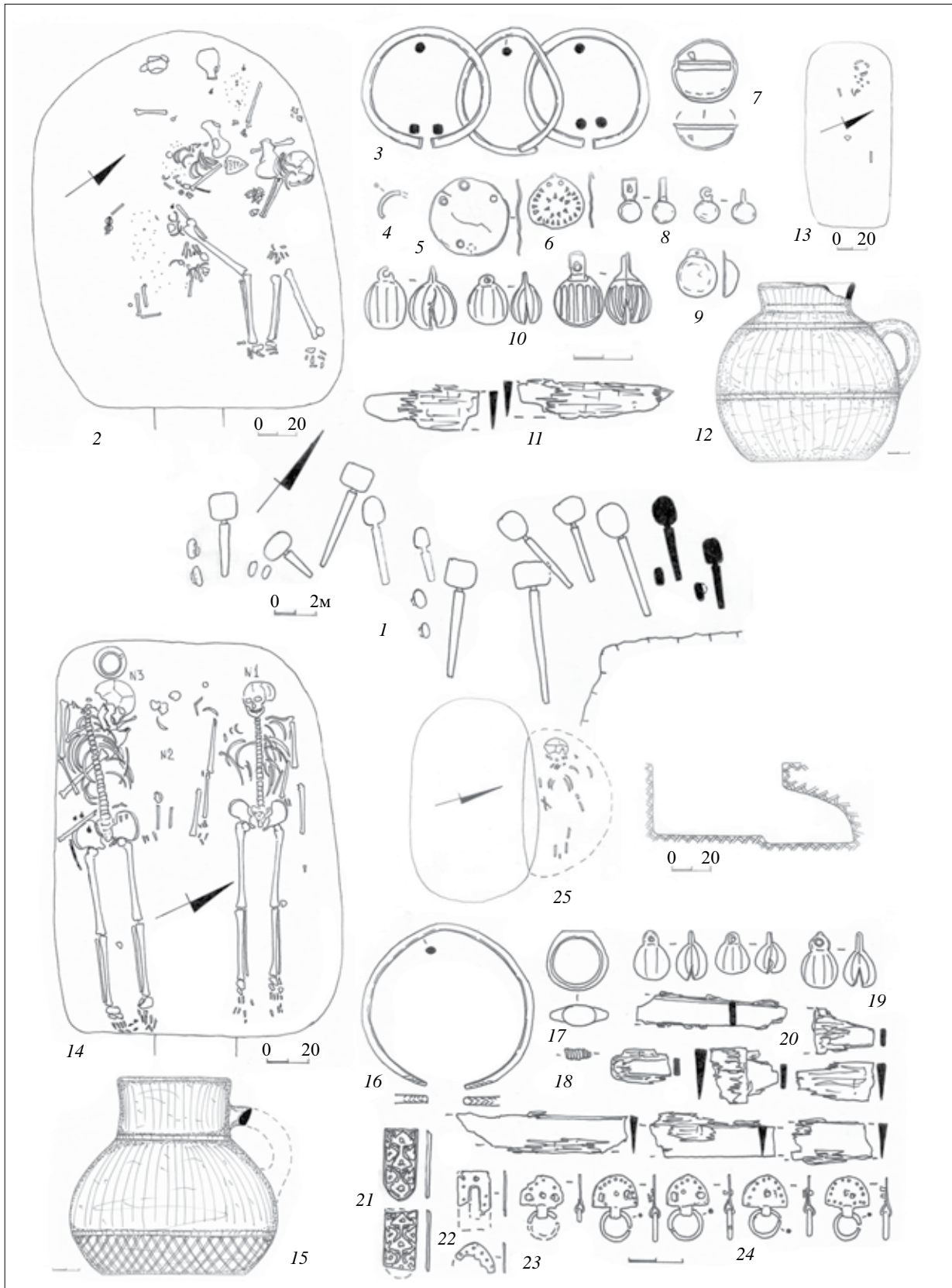

Рис. 5. Катакомбні та ямні поховання Верхньосалтівського першого могильника: 1 — план дослідженої ділянки могильника; 2 — поховальна камера катакомби № 51; 3—12 — інвентар катакомби № 51; 13 — поховання № 8; 14 — поховальна камера катакомби № 52; 15—24 — інвентар катакомби № 52; 25 — поховання № 9

Fig. 5. Catacomb and pit burials of the Verkhni Saltiv first burial ground: 1 — plan of the studied area of the burial ground; 2 — burial chamber of the catacomb no. 51; 3—12 — inventory of the catacomb no. 51; 13 — burial no. 8; 14 — burial chamber of the catacomb no. 52; 15—24 — inventory of the catacomb no. 52; 25 — burial no. 9

та підлітки 10—14 років) (Хоружая 2015, с. 269). Окрім цього, інвентар служить відповідним показником майнового та соціального становища родини, членом якої була та чи інша дитина.

Це добре простежується на представлених матеріалах. Так, поховання № 5, 6, 8, 9, що належать дітям 1—3 років, не містять жодних речей. Не супроводжується речами й поховання цього віку дитини з поховальної камери катакомби № 39. Дитину цього самого віку з камери катакомби № 52 супроводжувала лише одна скляна намистина. Таку ситуацію М. В. Хоружа схильна пояснювати тим, що діти віком 1—3 років у традиційних суспільствах ще не повною мірою були включені в соціальну структуру соціуму, а тому кількість їхніх власних речей була обмеженою (Хоружая 2015, с. 251). Уведення дитини до складу родини відбувалося через низку обрядів (надання імені, проколювання вух, перше стриження волосся тощо) в період від 1,3 до 4 років (Геннеп 1999, с. 55). Тому дітей віком 1—3 років із поховань № 3, 7, 16, 15 супроводжував нечисельний інвентар, який складався з намиста, сережок, браслетів, бубонців, що переважно виконували роль оберегів від «злого ока». Ці поховання дітлахів молодшого віку розташовувалися поряд із катакомбами, у поховальних камерах яких перебували дорослі члени родини, що їх супроводжував доволі багатий інвентар, який свідчить про їх високий майновий статус (середній та вищий шабель пересічного населення). Тобто майновий статус родичів прямо відображався в інвентарі, що супроводжував дитину навіть молодшої групи.

Поховання дітей наступної вікової групи (4—10 років) — № 1, 2, 13 — за складом поховального інвентарю майже тотожні з похованнями дітей 1—3 років із заможних родин. Проте в них уже присутні срібні арабські монети-нашивки, які прикрашали наголовну стрічку, що була відзнакою дівчат, які вже пройшли обряд ініціації, але не досягли шлюбного віку (Иерусалимская 1992, с. 7, 62). У цілому їхній інвентар відповідає набору речей, що характерний для дітей 4—10 років в аланського населення лісостепового варіанту салтівської культури (Хоружая 2015, с. 262).

Загалом, за «багатством» поховального інвентарю поховання дітей у ямах із підбоек виглядають яскравішими, ніж поховання дітей у звичайних ґрунтових могилах. Проте їх зближує відсутність будь-якого керамічного посуду.

Ще три ямні поховання — № 4, 10, 17 — належали підліткам, проте з них лише одне (№ 10) містило поховальний інвентар, який за складом (власні прикраси, «рогата» пряжка, браслет, дзеркало) відповідав набору дорослої жінки середнього майнового стану. Останньому не заперечує склад поховального інвентарю катакомби № 41, поряд із якою розташоване це поховання. Відсутність речей у двох інших ямних похованнях (№ 4 та № 17), що належать підліткам, імовірно, зумовлена їхнім соціальним-економічним статусом у суспільстві. Це, можливо, пов'язано з тим, що згадані підлітки належали до іншої етнічної групи салтівського населення та були включені до аланських родин, однак вони мали доволі низький соціальний статус (на кшталт сімейних рабів). Тому не дивно, що один із підлітків (похов. № 4) був похований згідно з мусульманською поховальною традицією. На це вказують розміри підбою, що являє собою нішу в довгій стінці вхідного колодязя, та специфічне положення тіла небіжчика — із напіврозворотом на правий бік, злегка зігнутими в колінах ногами та зверненням лицевого відділу на південь — південний захід. Така поза небіжчика має повні аналогії в ранніх мусульманських похованнях IX—X ст. із салтівських могильників середньої течії Сіверського Дінця (Копыл, Татаринов 1990, с. 54—55, рис. 4: 1—4; Кравченко 2005, рис. 6—8) та в мусульманських похованнях Волзької Булгарії (Халикова, 1986).

Кількість людських решток у поховальних камерах, їх статевий та віковий склад свідчить, що катакомби були сімейними склепами, де ховали близьких родичів. Розташовані поряд із катакомбами, на незначній відстані від них та зорієнтовані відповідно до напрямків їхніх дромосів, ямні могили слід розглядати, на нашу думку, як поховання представників цієї самої родини. Привертає увагу той факт, що всі виявлені на цій ділянці могильника ямні поховання, незалежно від їх внутрішньої конструкції, становлять єдиний комплекс із катакомбами, поховальні камери яких містять переважно рештки трьох небіжчиків. І це при тому що середній показник наповненості поховальних камер для катакомбних некрополів регіону коливається від 1,7 (III ділянка Верхньосалтівського могильника) до 2,24 (Дмитрівський могильник) кістяки на камеру (Афанасьев 1993, табл. 27; Аксьонов 2018b, с. 47, табл. 5). Середній же показник наповненості камер для всьо-

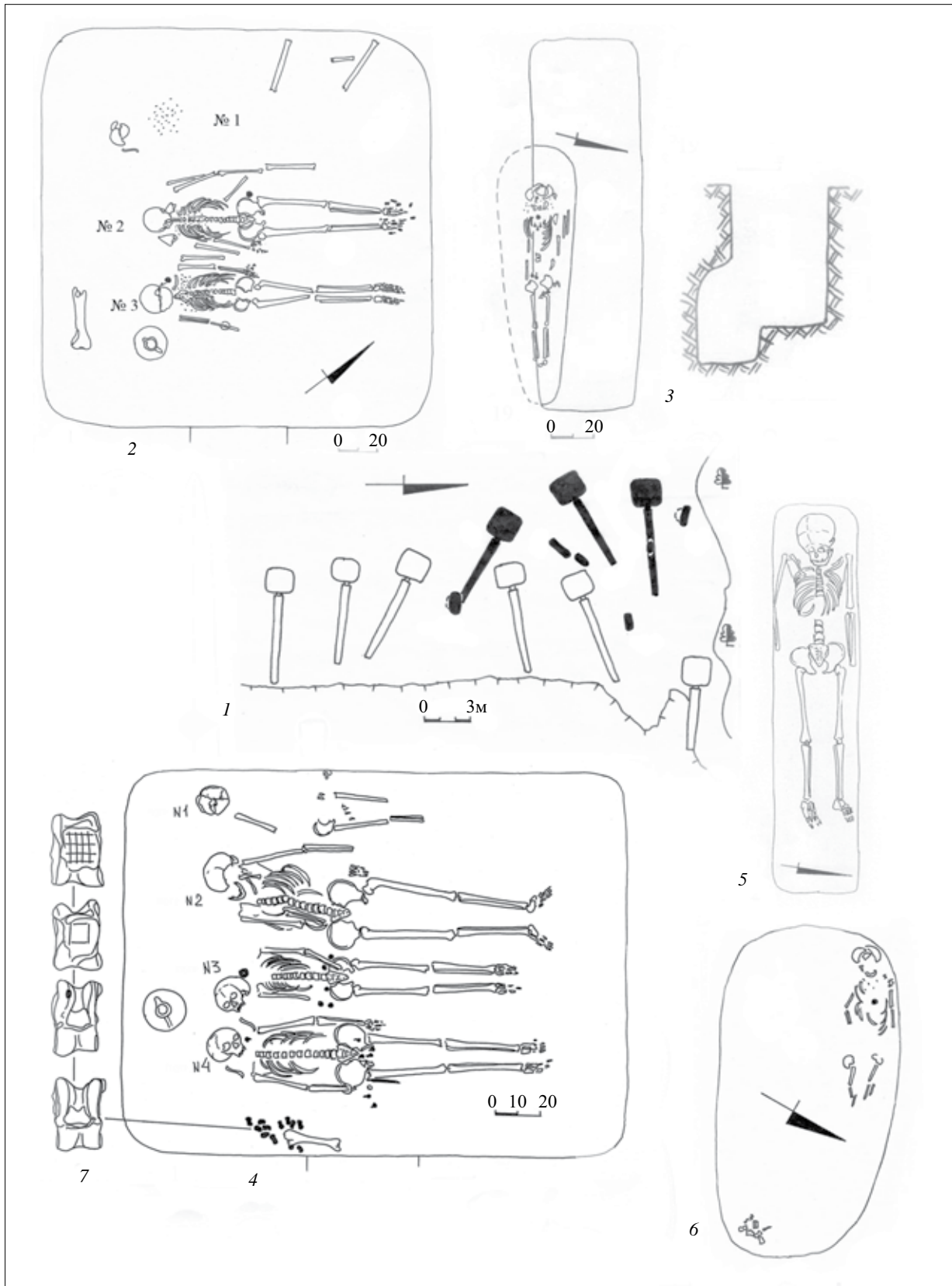

Рис. 6. Катакомбні та ямні поховання Верхньосалтівського першого могильника: 1 — план дослідженої ділянки могильника; 2 — поховальна камера катакомби № 72; 3 — поховання № 13; 4 — поховальна камера катакомби № 73; 5 — поховання № 17; 6 — поховання № 16, 7 — астрагали

Fig. 6. Catacomb and pit burials of the Verkhniy Saltiv first burial ground: 1 — plan of the studied area of the burial ground; 2 — burial chamber of the catacomb no. 72; 3 — burial no. 13; 4 — burial chamber of the catacomb no. 73; 5 — burial no. 17; 6 — burial no. 16, 7 — ankle bones

го Верхньосалтівського некрополя становить лише 1,91. Тобто на дослідженій ділянці Верхньосалтівського могильника поховальні камери зазначених катакомб були повністю заповнені, в них, окрім поодиноких випадків (кат. № 72), майже не було місця ще для одного покійника. У разі коли потрібно було поховати померлу дитину, а родина з якихось причин не мала змоги вирити новий земляний склеп, її ховали поряд із родовою усипальницею в ґрунтовій ямі, внутрішня конструкція якої обиралась, імовірно, за уподобаннями батьків небіжчика. Вагомою причиною для відмовлення копати окрему катакомбу для померлої дитини могла бути певна пора року (пізня осінь, зима, рання весна), коли ведення земляних робіт, навіть невеликих за обсягом (0,9—1,6 м³) (Аксёнов 2018а, с. 54, табл. 1), було ускладнене погодними умовами, промерзлою землею та потребувало значних фізичних зусиль. Тому витратити час і ресурси на риття катакомби для небіжчика з низьким соціальним статусом, певно, могло вважатися недоцільним. Частково таке припущення підтверджує присутність на цій же ділянці могильника поховання дитини в підбої, зробленому в лівій боковій стінці дромоса незавершеної катакомби № 6 (Хоружа 2014, рис. 1). Поховання дитини 1—2 років було здійснене також у підбої, який зроблено в правій стінці дромоса катакомби № 120 (ВСМ-IV) уже після проведення в камері обряду знешкодження небіжчика (Аксёнов 2015, рис. 1, с. 14). Смерть дітей у більшості традиційних суспільств не вважалася природною, а це було вагомою причиною не ховати їх за сталими канонами поховального обряду. Так, в осетин ще в ХІХ ст. померлих дітей ховали в окремій могилі на родинній ділянці могильника (Калоев 1984, с. 74). Усе це дозволяє вважати поховання дітей у ґрунтових ямах різної конструкції на катакомбних могильниках салтівської культури такими, що належать аланській спільноті.

Більшість із досліджених на цій ділянці могильника ямних дитячих поховань співвідносяться з катакомбами, поховальна камера яких є продовженням дромоса, а небіжчики зорієнтовані ногами до входу (кат. № 30, 39, 41, 44, 51, 52). При цьому кістяки людей у камерах та кістяки дітей у ямах мають однакове орієнтування щодо сторін світу. Лише з трьома катакомбами Т-подібного типу (№ 72, 73, 74) пов'язано чотири ямні поховання, до того ж у двох випадках (кат. № 72, 74) дитячі поховання були впу-

щені у заповнення дромоса. Присутність на могильнику двох типів катакомб, які репрезентують різні варіанти однієї поховальної традиції, засвідчує, що верхньосалтівська спільнота складалася з двох груп аланського населення, які використовували земляні склепи з різним розташуванням камери стосовно дромоса. При цьому Т-подібні катакомби вважаються більше придатними для здійснення багатоактних поховань, оскільки мають переважно доволі великі за розмірами поховальні камери порівняно з катакомбами з поздовжнім розташуванням поховальних камер. До того ж Т-подібні катакомби, спираючись на знайдений у них речовий матеріал, належали представникам більш заможних родів, на відміну від катакомб із поздовжнім розташуванням камери. Ця тенденція простежується також на інших досліджених ділянках Верхньосалтівського некрополя (ВСМ-III, ВСМ-IV). З огляду на сказане можна зробити висновок, що аланське населення, яке ховало своїх небіжчиків у катакомбах із поздовжнім розташуванням камер, було змушене за браком вільного місця в них та через невисокі матеріальні статки частіше використовувати для поховання померлих дітей окремо вириті могильні ями, які були зосереджені поряд із родинними земляними склепами. Саме цим зумовлене поховання дівчинки-підлітка (№ 10), що містило доволі багатий поховальний інвентар, в окремій ямі з підбоем поряд із родинною катакомбою № 41.

Щодо безінвентарних поховань підлітків у ґрунтових ямах різної конструкції поряд із катакомбами, то питання їх етнічної приналежності важко визначити однозначно. Відсутність у деяких із них будь-яких речей, які маркують віковий, соціальний та економічний стан у суспільстві, слід розглядати як показник низького соціально-економічного статусу небіжчика. Це могло бути пов'язано як із тим, що представник аланської спільноти не пройшов певної ініціації і внаслідок цього не був включений до родинного кола на правах повноцінної людини, так і з тим, що він походив з іншої етнічної групи, але перебував у якихось сімейних стосунках з певною аланською родиною. У таких випадках вони не були включені до родинного кола на правах повноцінного члена, а тому не мали права бути похованими відповідно до аланських поховальних традицій. Таких людей у традиційних суспільствах ховали відмінним від прийнятого для всіх інших небіжчиків способом, окре-

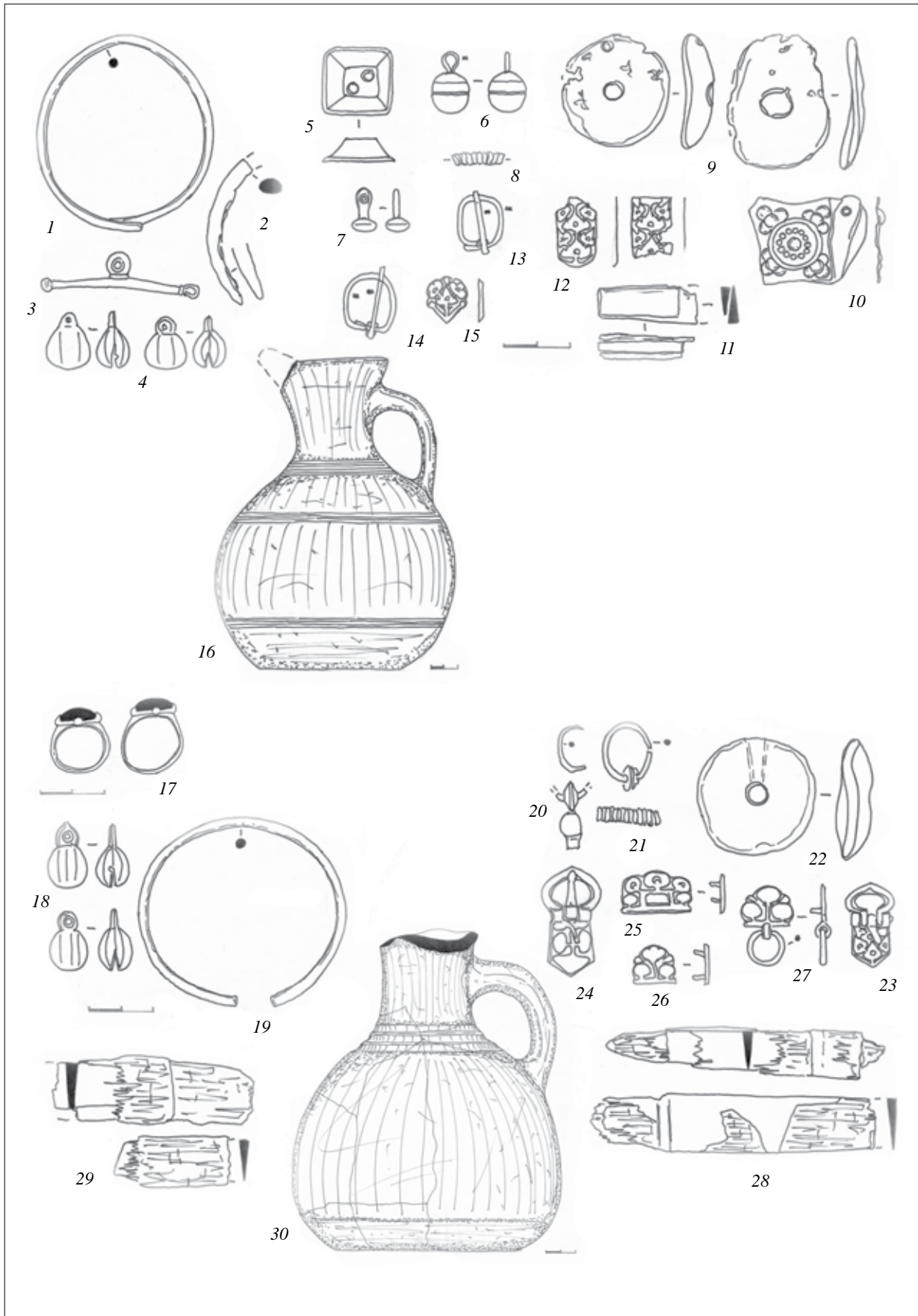

Рис. 7. Інвентар катакомб № 72 (1—16) та № 73 (17—30)
 Fig. 7. Inventory of the catacombs no. 472 (1—16) and no. 73 (17—30)

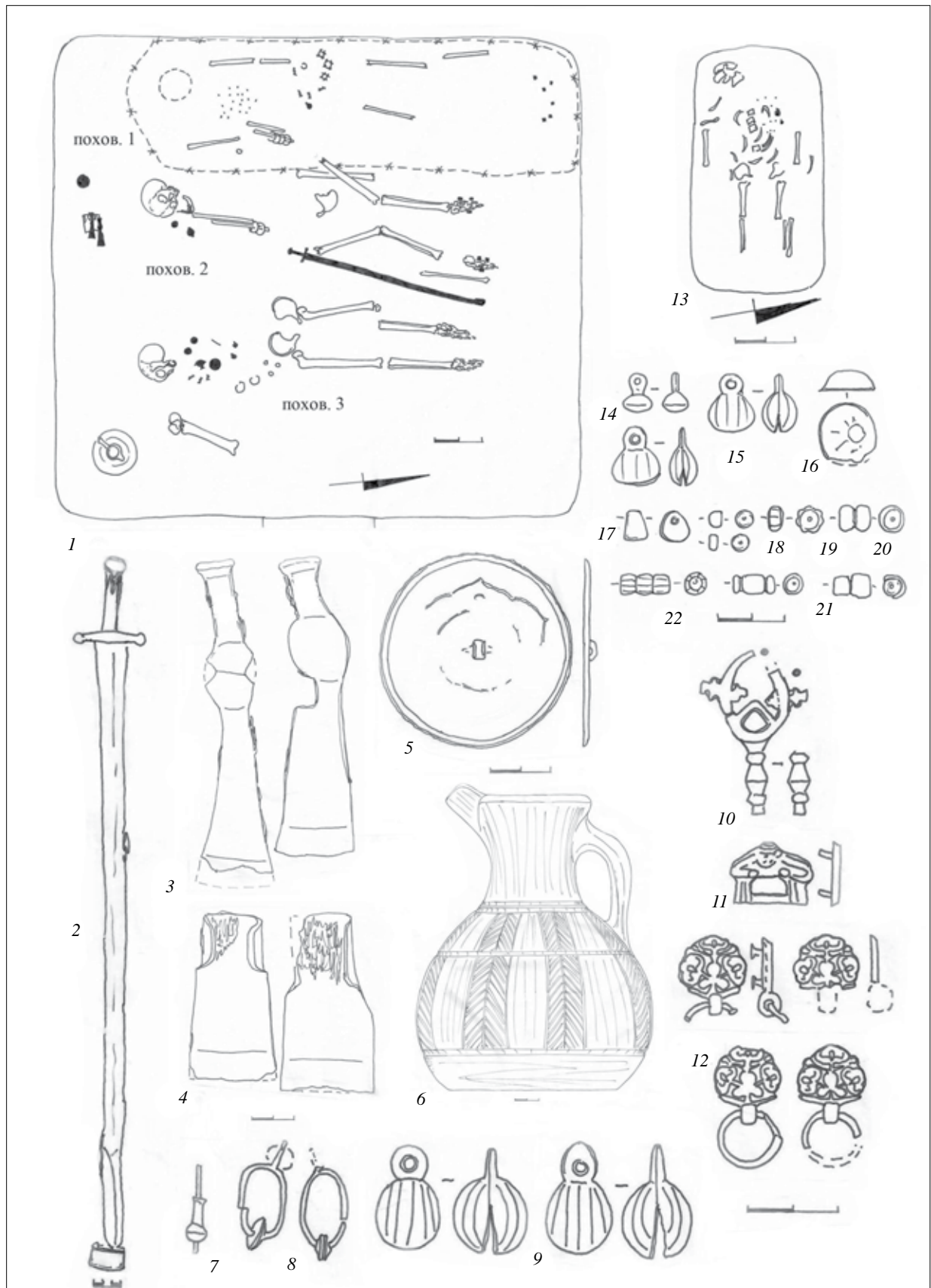

Рис. 8. Катакомба № 74 та поховання № 15: 1 — поховальна камера катакомби № 74; 2—12 — інвентар катакомби № 74; 13 — поховання № 15; 14—22 — інвентар поховання № 15

Fig. 8. Catacomb no. 74 and burial no. 15: 1 — burial chamber of the catacomb no. 74; 2 — 12 inventory of the catacomb no. 74; 13 — burial no. 15; 14—22 — inventory of the burial no. 15

мо, не виконуючи особливих церемоній (Геннеп 1999, с. 140). Саме це, мабуть, ми можемо бачити на прикладі поховань № 4 та 17.

Висновки

Загалом можна констатувати, що ямні поховання, відкриті у Верхньосалтівському катакомбному могильнику на схилах Капіносового яру, які належать дітям та підліткам, слід пов'язувати з аланським населенням салтівської культури. Здійснення поховання померлих дітей не в сімейних катакомбах, а поряд із ними, в ямних могилах різної конструкції, на нашу думку, окрім запропонованої М. В. Хоружою гіпотези, могло також

зумовлюватись об'єктивним чинником, а саме відсутністю вільного місця у поховальній камері для здійснення нового поховання та неможливістю з певних причин (пора року, нестача ресурсів і часу тощо) вирити окрему катакомбу для небіжчика. Підтвердженням цього може служити поховання дорослого чоловіка зі слідами насильницької смерті на черепі в дромосі незавершеної катакомби № 124 на четвертій ділянці Верхньосалтівського некрополя (Аксёнов 2015, рис. 2: 1, 2). Виявлений при чоловікові інвентар (елементи поясної гарнітури, залізний ніж, тесло-мотика, кістяна скринька) не дозволяє віднести його до групи залежного населення салтівської спільноти (Аксёнов 2015, с. 16, рис. 2: 3—7).

Аксёнов, В. С. 2012. Ямное погребение № 2 с первого Верхне-Салтовского могильника. «Свічадо Придніпров'я». *Краєзнавчий альманах*, VIII. Комсомольськ: «Аргіоі print», с. 81-85.

Аксёнов, В. С. 2015. Новые погребения в дромосе на Верхне-Салтовском IV катакомбном могильнике. *Laurea I. Античный мир и средние века. Чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева*. Харьков: ООО «НТМТ», с. 12-17.

Аксёнов, В. С., Лаптев, А. А. 2014. Освоение населением Хазарского каганата лесостепного Подонцовья: взгляд на проблему. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 12. Донецк, ДонНУ, с. 25-50.

Аксёнов, В. С. 2018а. Реконструкція катакомб аланського населення салтово-маяцької культури. *Археологія*, 1, с. 53-67.

Аксёнов, В. С. 2018б. Поховальний обряд ранньосередньовічного Верхньосалтівського могильника: досвід статистичного аналізу. *Археологія*, 2, с. 42-56.

Аксёнов, В. С. 2019. Астрагали з катакомбних поховань другої половини VIII — першої половини X ст. з могильника біля с. Верхній Салтів. *Археологія*, 2, с. 103-113.

Аксёнов, В. С. 2021. Катакомба 74 Верхньосалтівського головного могильника. *Археологія*, 3, с. 106-116.

Афанасьев, Г. Е. 1987. Население лесостепной зоны бассейна Среднего Дона в VIII — X вв. (аланский вариант салтово-маяцкой культуры). *Археологические открытия на новостройках*, 2. Москва: Наука.

Афанасьев, Г. Е. 1993. *Донские аланы. Социальные структуры алано-ассо-буртасского населения Среднего Дона*. Москва: Наука.

Бабенко, В. А. 1907а. Дневник Археологических раскопок в с. Верхнем Салтове 1906 г. *Труды XIII археологического съезда в Екатеринославе 1905 г.*, 1. Москва: типография «Печатное дело», с. 411—418.

Бабенко В. А. 1907б. Дополнение к докладу «Что дали нового раскопки в Верхнем Салтове». *Труды XIII археологического съезда в Екатеринославе 1905 г.*, 1. Москва: Типография Г. Лисснера и Д. Собко, с. 394-410.

Бабенко, В. А. 1914. Памятники Хазарской культуры на юге России. Каменный город. *Труды XV археологического съезда в Новгороде*, 1. Москва: Типография Г. Лисснера и Д. Собко, с. 464-470.

Березовец, Д. Т. 1975. Салтівська культура. В: Довженко, В. Й. (відп. ред.). *Археологія Української РСР*, III. Київ: Наукова думка, с. 421-435.

Бубенок, О. Б. 1993. Етнічна приналежність ямних поховань Верхньосалтівського могильника. *Археологія*, 4, с. 49-59.

Геннеп, А. 1999. *Обряды перехода. Систематическое изучение обрядов*. Москва: Издательская фирма «Восточная литература» РАН.

Иерусалимская, А. А. 1992. *Кавказ на шелковом пути: Каталог временной выставки*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.

Калоев, Б. А. 1984. Похоронные обычаи и обряды осетин в XVIII — начале XX в. *Кавказский этнографический сборник*, VIII. Москва: Наука, с. 72-105.

Комар, А. В. 1999. Предсалтовские и раннесалтовские горизонты Восточной Европы (вопросы хронологии). *Vita antiqua*, 2, с. 111-136.

Копыл, А. Г., Татаринов, С. И. 1990. Мусульманские элементы в погребальном обряде праболгар Среднедонья. В: Халиков, А. Х. (отв. ред.). *Ранние болгары и финно-угры в Восточной Европе*. Казань: ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова КНЦ АН СССР, с. 52-71.

Кравченко, Э. Е. 2005. Мусульманское население среднего течения Северского Донца и распространение ислама в Восточной Европе в хазарское время. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 4. Донецк: ДонНУ, с. 153-186.

Ляпушкин, И. И. 1958. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дон. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 62, с. 85-150.

Мерперт, Н. Я. 1957. *К вопросу о древнейших болгарских племенах*. Казань: Гос. музей ТАССР.

Плетнева, С. А. 1972. Об этнической неоднородности населения Северо-Западного Хазарского пограничья. *Новое в археологии. Сборник статей, посвященных 70-летию А. В. Арциховского*. Москва: МГУ, с. 108-118.

Плетнева, С. А. 1989. *На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс*. Москва: Наука.

Покровский, А. М. 1905. Верхне-Салтовский могильник. *Труды XII археологического съезда в Харькове 1902 г.*, 1. Москва: Товарищество типографий А. И. Мамонтова, с. 465-491.

Семенов-Зусер, С. А. 1949. Розкопки коло с. Верхнього Салтова 1946 р. *Археологічні пам'ятки УРСР*, I. Київ: Видавництво АН УРСР, с. 112-137.

Флёров, В. С. 1993. *Погребальные обряды на севере Хазарского каганата*. Волгоград: Перемена.

Халикова, Е. А. 1986. *Мусульманские некрополи Волжской Булгарии X — нач. XIII в.* Казань: Изд-во Казанского университета.

Хоружа, М. В. 2014. Поховання в дромосі катакомб Верхньосалтівського могильника. *Археологія*, 2, с. 99-108.

Хоружая, М. В. 2012. Ямные захоронения Верхне-Салтовского катакомбного могильника. *Проблемы дослі-*

дження пам'яток археології Східної України. Матеріали III Луганської міжнародної історико-археологічної конференції, присвяченої пам'яті С. Н. Братченка. Луганськ: Видавничо-поліграфічний центр ТОВ «Елтон-2», с. 429-436.

Хоружая, М. В. 2013. Захоронення в ямах с подбоем Верхне-Салтовского катакомбного могильника (по ма-

териалам раскопок 1984—2012 гг.). *Древности* 2013, 12. Харьков: ООО «НТМТ», с. 211-224.

Хоружая, М. В. 2015. Детские погребения из катакомб Верхне-Салтовского археологического комплекса (попытка половозрастной и социальной интерпретации). *Древности* 2014—2015, 13. Харьков: ООО «НТМТ», с. 257-274.

Надійшла 03.11.2022

Viktor S. Aksionov

PhD, the M.F. Sumtsov Kharkiv Historical museum, Head of the Archaeology Department, ORCID: 0000-0002-0648-0696, aksyonovviktor@gmail.com

ONCE AGAIN ABOUT THE PIT BURIALS OF THE EARLY MEDIEVAL VERKHNIY SALTIV CATACOMB BURIAL GROUND

On the site of the main Verkhniy Saltiv catacomb burial ground, explored in 1984—1989 by the expedition of the Kharkiv Historical Museum, in addition to 76 catacomb burials, 17 burials in pits of various designs were found (nine in simple soil pits and eight in pits with lining). All studied pit burials belonged to children and adolescents, 14 of them were associated with specific catacombs, because they were located in the immediate vicinity of the dromoi of the catacombs or were let into their filling (burials nos. 13; 15 — catacombs nos. 72; 74). The inventory of the studied pit burials did not differ in composition, typology and quantitative indicators from the inventory that accompanied the bones of children from the burial chambers of the catacombs of the same burial ground. This inventory serves as an indicator of a certain property and social status of families whose members were children buried in pit graves. The planigraphy and inventory of pit burials allows stating that the children burials and the catacombs next to which they are located should be considered as a single burial complex that belonged to close relatives or members of the same family. At the same time, six of the nine catacombs (nos. 30; 39; 41; 44; 51; 52) with which the pit burials are associated had burial chambers located longitudinally in relation to the dromos, differing in small sizes and containing the remains of two or three deceased. The burial chambers of the T-shaped catacombs (nos. 72; 73; 74), which are somewhat larger, also contained three or four human skeletons. The burial of children in separate pits of various designs is due to the lack of free space for new burials in the burial chambers of the catacombs associated with them. It was impossible because of some objective reasons (unfavorable season, lack of resources and time, nature of death, etc.) to dig new catacombs for child burials.

Key words: Verkhniy Saltiv, Saltiv-Maiaky culture, catacomb burial ground, pit burial, burial in a pit with lining, Alans.

References

- Aksenov, V. S. 2012. Iamnoe pogrebenie № 2 s pervogo Verhne-Saltovskogo mogilnika. "Svichado Prydniprovia". Kraieznavchyi almanakh, VIII. Komsomolsk: "Apriori print", p. 81-85.
- Aksenov, V. S. 2015. Novye pogrebeniia v dromose na Verhne-Saltovskom IV katakombnom mogilnike. *Laurea I. Antichnyi mir i srednie veka. Chteniia pamiati professora Vladimira Ivanovicha Kadeeva*. Kharkiv: ООО "НТМТ", p. 12-17.
- Aksenov, V. S., Laptev, A. A. 2014. Osvoenie naseleniem Khazarskogo kaganata lesostepnogo Podontsovia: vzgliad na problemu. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 12. Donetsk, DonNU, p. 25-50.
- Aksionov, V. S. 2018a. Reconstuction of Catacombs of Saltiv-Maiaky Culture Population. *Arheologia*, 1, p. 53-67.
- Aksionov, V. S. 2018b. The Early Medieval Verkhniy Saltov Burial Ground Sepulchral Rite: the Experience of Statistical Analysis. *Arheologia*, 2, p. 42-56.
- Aksionov, V. S. 2019. Ankle Bones from the Catacomb Burials of the Second Half of VIII — First Half of X c. of the Necropolis Near Verkhniy Saltiv Village. *Arheologia*, 2, p. 103-113.
- Aksionov, V. S. 2021. The Catacomb No. 74 of the Verkhniy Saltiv Main Burial Ground. *Arheologia*, 3, p. 106-116.
- Afanasev, G. E. 1987. Naselenie lesostepnoi zony basseina Srednego Dona v VIII—X vv. (alanskii variant saltovo-maiatskoi kultury). *Arkheologicheskie otkrytiia na novostroikakh*, 2. Moskva: Nauka.
- Afanasev, G. E. 1993. *Donskie alany. Socialnye struktury alano-asso-burtasskogo naseleniya Srednego Dona*. Moskva: Nauka.
- Babenko, V. A. 1907a. Dnevnik Arkheologicheskikh raskopok v s. Verkhnem Saltove 1906 g. *Trudy XIII arkheologicheskogo sezda v Ekaterinoslave 1905 g.*, 1. Moskva: tipografiia "Pechatnoe delo", p. 411-418.
- Babenko V. A. 1907b. Dopolnenie k dokladu "Chto dali novogo raskopki v Verkhnem Saltove". *Trudy XIII arkheologicheskogo sezda v Ekaterinoslave 1905 g.*, 1. Moskva: Tipografiia G. Lissnera i D. Sobko, p. 394-410.
- Babenko, V. A. 1914. Pamiatniki Khazarskoi kultury na yuge Rossii. Kamennyi gorod. *Trudy XV arkheologicheskogo sezda v Novgorode*, 1. Moskva: Tipografiia G. Lissnera i D. Sobko, p. 464-470.
- Berezovets, D. T. 1975. Saltivska kultura. In: Dovzhenok, V.Y. (vidp. red.). *Arkheolohiia Ukrainskoi RSR*, III. Kyiv: Naukova dumka, p. 421-435.
- Bubenok, O. B. 1993. Etnichna prynalezhnist yamnykh pokhovan Verkhnosaltivskoho mohylnyka. *Arheologia*, 4, p. 49-59.

- Gennep, A. 1999. *Obriady perekhoda. Sistematicheskoe izuchenie obriadov*. Moskva: Izdatelskaia firma "Vostochnaia literatura" RAN.
- Ierusalimskaia, A. A. 1992. *Kavkaz na shelkovom puti: Katalog vremennoi vystavki*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh.
- Kaloev, B. A. 1984. Pokhoronnye obychai i obriady osetin v XVIII — nachale XX v. *Kavkazskii etnograficheskii sbornik*, VIII. Moskva: Nauka, p. 72-105.
- Komar, A. V. 1999. Predsaltovskie i rannesaltovskie gorizonty Vostochnoi Evropy (voprosy khronologii). *Vita antiqua*, 2, p. 111-136.
- Kopyl, A. G., Tatarinov, S. I. 1990. Musulmanskie elementy v pogrebalnom obriade prabolgar Srednedonechia. *Rannie bolgary i finno-ugry v Vostochnoi Evrope*. Kazan: IYaLI im. G. Ibragimova KNC AN SSSR, p. 52-71.
- Kravchenko, E. E. 2005. Musulmanskoe naselenie srednego techeniia Severskogo Donsa i rasprostranenie islama v Vostochnoi Evrope v khazarskoe vremia. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 4. Doneck: DonNU, p. 153-186.
- Liapushkin, I. I. 1958. Pamiatniki saltovo-maiatskoi kultury v basseine r. Don. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 62, p. 85-150.
- Merpert, N. Ya. 1957. *K voprosu o drevneishikh bolgarskikh plemenakh*. Kazan: Gos. muzei TASSR.
- Pletneva, S. A. 1972. Ob etnicheskoi neodnorodnosti naseleniia Severo-Zapadnogo Khazarskogo pogranichia. *Novoe v arkheologii. Sbornik statei, posviashennykh 70-letiiu A.V. Artsikhovskogo*. Moskva: MGU, p. 108-118.
- Pletneva, S. A. 1989. *Na slaviano-khazarskom pograniche. Dmitrievskii arkheologicheskii kompleks*. Moskva: Nauka.
- Pokrovskii, A. M. 1905. Verkhne-Saltovskii mogilnik. *Trudy XII arkheologicheskogo sezda v Kharkove 1902 g.*, 1. Moskva: Tovarishchestvo tipografii A.I. Mamontova, p. 465-491.
- Semenov-Zuser, S. A. 1949. Rozkopky kolo s. Verkhnoho Saltova 1946 r. *Arkheolohichni pamiatky URSR*, 1. Kyiv: Vydavnytstvo AN URSR, p. 112-137.
- Flerov, V. S. 1993. *Pogrebalnye obriady na severe Khazarskogo kaganata*. Volgograd: Peremena.
- Khalikova, E. A. 1986. *Musulmanskie nekropoli Volzhskoi Bulgarii X – nach. XIII v.* Kazan: Izd-vo Kazanskogo universiteta.
- Khoruzha, M. V. 2014. Burials in Dromoi of Catacombs at Verchniy Saltiv Burial Ground. *Arheologia*, 2, p. 99-108.
- Khoruzhaia, M. V. 2012. Iamnye zakhoroneniia Verkhne-Saltovskogo katakombnogo mogilnika. *Problemy doslidzhennia pamiatok arkheolohii Skhidnoi Ukrainy. Materialy III Luhanskoi mizhnarodnoi istoryko-arkheolohichnoi konferentsii, prysviachenoi pamiaty S. N. Bratchenka*. Luhansk: Vydavnycho-polihrafichniy tsentr TOV "Elton-2", p. 429-436.
- Khoruzhaia, M. V. 2013. Zakhoroneniia v iamah s podboem Verkhne-Saltovskogo katakombnogo mogilnika (po materialam raskopok 1984–2012 gg.). *Drevnosti 2013*, 12. Kharkov: OOO "NTMT", p. 211-224.
- Khoruzhaia, M. V. 2015. Detskie pogrebeniia iz katakomb Verkhne-Saltovskogo arkheologicheskogo kompleksa (popytka polovozrastnoi i sotsialnoi interpretatsii). *Drevnosti 2014–2015*, 13. Kharkiv: OOO "NTMT", p. 257-274.